

УДК 347.15/.17+172.12

Д.І. СИРОТА, Харківський національний університет внутрішніх справ

ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН ЯК ОДИН З ЦЕНТРАЛЬНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЇХ ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Ключові слова: обов'язки громадян, правовий статус

Останнім часом у науковій літературі все більше і більше уваги приділяється питанням, пов'язаним із розробкою системи прав, свобод та законних інтересів приватних осіб, введенням у дію механізмів спрямованих на забезпечення їх реалізації, охорони та захисту. Зазначеній проблематиці присвячена чимала кількість дисертаційних та монографічних робіт, а також наукових статей, авторами яких були В.Б. Авер'янов, О.В. Негодченко, М.П. Орзих, В.Ф. Погорілко та ін.

Разом із цим, необхідно відмітити, що значно рідше науковці концентрують свою увагу на обов'язках громадян. Проте, на наш погляд, така тенденція є невинуватною, оскільки, як відомо, обов'язки громадян поряд з їх правами (свободами, інтересами) є центральним елементом правового статусу останніх. У зв'язку з цим, неабиякої наукової актуальності та практичної значимості набуває дослідження саме обов'язків громадян.

Отже, метою даної статті є аналіз поняття, характерних рис обов'язків громадян, а також проведення їх класифікації.

Неодмінним елементом правового статусу будь-якого суб'єкта права, як вже зазначалося вище, є його обов'язки, оскільки, як відомо, «немає прав без обов'язків, і немає обов'язків без прав». Відмітимо, що зазначена теза знайшла своє закріплення і розвиток також і в Основному Законі України [1], зокрема у ст.23, де сказано, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки пе-

ред суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Таким чином, очевидно є єдність прав та обов'язків людина та громадянина, яка виражається: 1) в їх однаковій соціально-політичній однорідності; 2) їх однаковій значущості і цінності; 3) в їх узгодженості; 4) в діалектичній взаємодії як парних категорій; 5) у рівнозначності прав і обов'язків як міри поведінки суб'єктів (відповідно можливого і необхідного); 6) неможливості роздільного (незалежного) функціонування і реалізації; 7) у спільності цілей, шляхів і завдань розвитку; 8) гарантованості з боку держави і однаковій зацікавленості в їх здійсненні [2, с.136]

Під обов'язком громадянина зазвичай розуміється: закріплена нормативно потреба (необхідність), що приписує кожному громадянину певний вид та міру поведінки і відповідальність за неналежну реалізацію цього положення; мінімальна вимога суспільства до особи, елементарне домагання потрібної (бажаної) поведінки, виконання якої абсолютно необхідне для нормального функціонування суспільства [3]; нормативно закріплені і такі, що охороняються правовою відповідальністю вимоги, які висувуються людині і громадянину, пов'язані з необхідністю їх участі у забезпеченні інтересів суспільства, держави, інших громадян [4]; обумовлена вимогою норми права і забезпечена державним примусом необхідність встановленої поведінки; встановлена законом точна міра суспільно необхідної, найбільш відповідальної і доцільної поведінки, спрямованої на задоволення інтересів суспільства і особи [5]; матеріально зумовлена і гарантована необхідність у поведінці особи, межі якої визначено нормами об'єктивного права (Конституцією, Законом, іншими нормативно-правовими актами), з метою користування певними благами і цінностями для задоволення суспільних і особистих потреб та інтересів [6, с.147]; комплекс вимог, що пред'являються до особи [7, с.38] тощо.

Виходячи з наведених визначень, які, на наш погляд, доповнюють одне одного, мож-

на зробити декілька принципових висновків, які зводяться до наступного:

- по-перше, обов'язки громадянина, на відміну від його прав, які постійно прямують у бік збільшення, є мінімальними вимогами, які висувуються з боку суспільства (держави, співгромадян тощо) до громадянина. У зв'язку з цим, перелік обов'язків громадянина є набагато вужчим за перелік наданих йому прав. Розвиваючи наведену думку, наголосимо також і на тому, що процес мінімізації обов'язків громадянина та розширення його прав, є таким, що має місце виключно у правовій державі, оскільки за умов тоталітарних режимів (абсолютизму) відбувається принципово інша ситуація, пов'язана навпаки з мінімізацією прав та розширенням обов'язків приватних осіб. Показовими у цьому плані є слова відомого дореволюційного вченого-адміністративіста А.І. Єлістратова, який писав, що розсуду і свавілля панської влади за часів абсолютизму, яка розпоряджалася обивателем, як безособовим об'єктом для своїх дій, сучасна правосвідомість (правосвідомість часів правової державності) протиставляє ідею правового обов'язку владарюючих слугувати благу підвладних [8]. Отже, розширення прав та звуження або фіксація обов'язків громадян суттєвим чином впливає і на систему прав та обов'язків держави, які, на відміну, від прав та обов'язків приватних осіб змінюються у принципово інших пропорціях – відбувається розширення обов'язків держави та звуження її прав у сфері спілкування з приватними особами. Це пов'язано з тим, що ідеологія правової державності, на чому, зокрема, наголошував і А.І. Єлістратов, вимагає того, щоб за державою був закріплений мінімально необхідний для її функціонування у названій сфері перелік прав. Інакше кажучи, відбувається процес кореспондування прав та обов'язків громадянина і держави, який, знову таки, є характерним саме для правової держави. Зазначений процес, на наш погляд, відбувається на трьох рівнях: на конституційному рівні, де визначаються ко-

респондуючі права громадянина і держави; на законодавчому рівні, де відбувається розбудова кореспондуючих прав громадянина і органів державної влади або органів місцевого самоврядування; на правозастосовчому рівні, де відбувається кореспондування прав та обов'язків конкретних учасників суспільних відносин;

- по-друге, на відміну від прав громадянина, які у значній кількості випадків можуть залишатися нормативно невизначеними, найбільш яскраво це проявляється щодо законних інтересів та свобод громадян, які, по суті, є певним підвидом їх прав, обов'язки завжди повинні мати конкретні правові межі, бути чітко та однозначно сформульованими у нормативних актах. Подібний підхід є вкрай необхідним, з ряду причин: а) нормативне закріплення обов'язків сприяє стабілізації правового статусу громадянина, робить його більш впевненим під час спілкування з представниками влади; б) сприяє звуженню меж адміністративного розсуду; в) створює перепони для необґрунтованого та безпідставного притягнення громадянина до юридичної відповідальності. Щодо останнього аспекту відмітимо, що на сьогодні, нажаль, не дивлячись на наявність п.22 ст.92 Конституції України, де сказано, що виключно законами визначаються діяння, які є адміністративними правопорушеннями або, інакше кажучи, обов'язки громадян у публічній сфері, за невиконання або порушення яких настає адміністративна відповідальність. Проте, не дивлячись на це, обов'язки громадян у сфері дорожнього руху, за невиконання або порушення яких особа може бути притягнута до адміністративної відповідальності, до сьогоднішнього дня визначено на рівні підзаконного нормативного акту. Викладене свідчить про наявність досить серйозної проблеми, пов'язаної з осмисленням необхідності нормативного закріплення обов'язків громадян. У даному випадку ми, безумовно, не закликаємо до того, щоб абсолютно усі обов'язки громадян було визначено у законодавчому порядку. Напевно, зробити це, так

само як закріпити у законі абсолютно усі права громадян, буде, з одного боку, досить складно, а з іншого, – недоцільно. Тут, на нашу думку, необхідно відшукати критерій за допомогою якого, можна було б визначити ті обов'язки громадян, які в обов'язковому порядку має бути закріплено саме на рівні законодавчого акту. Проте, що стосується усіх інших обов'язків, закріплених у підзаконних нормативних актах, то вони не повинні виходити за межі обов'язків, сформульованих у законі. Висловлюючись з приводу названої проблеми, відмітимо, що, на нашу думку, обов'язкового законодавчого закріплення вимагають ті обов'язки громадян, які реалізуються у публічно-правових відносинах;

- по-третє, обов'язки громадян являють собою імперативну вимогу, звернену до особи, у підґрунтя якої мають покладатися не приватні, а публічні інтереси;

- по-четверте, виконання обов'язків забезпечується дією відповідних організаційно-правових та інших соціальних механізмів, які розроблено та запроваджено у сферу суспільного та державного життя саме з цією метою. Разом з цим, ми не можемо погодитися з тими авторами, які наводячи визначення обов'язку наголошують на тому, що його виконання забезпечується державним примусом. Це пов'язано з тим, що державний примус є лише одним і до того ж не найбільш розповсюдженим способом впливу на свідомість та поведінку приватних осіб, а раз так, то і виконання обов'язків має забезпечуватися і реально забезпечується також і тими засобами (механізмами), які не мають нічого спільного з примусовою владою. Зазначений момент, на наш погляд, є досить принциповим, оскільки захоплення примусовими засобами забезпечення виконання обов'язків неминуче призведе до формування поліцейської держави.

Ведучи мову про обов'язки громадян не можна обійти також і питання про їх класифікацію, яка є необхідним кроком до більш глибокого пізнання як їх сутності, так і системи останніх.

Нині у науковій літературі висловлюється чимала кількість точок зору щодо групування обов'язків громадян. Принагідно відмітимо, що класифікацією обов'язків громадян вчені почали цікавитися вже досить давно. Так, наприклад, відомий радянський вчений-адміністративіст Г.І. Петров у своїх працях пропонував поділяти обов'язки громадян у сфері управління на дві підгрупи: не пов'язані безпосередньо із реалізацією суб'єктивних прав громадян та пов'язані з їх реалізацією. До першої групи обов'язків вчений відносив: загальний військовий обов'язок, обов'язок виконувати норми адміністративного права, які захищають власність від розкрадань, псування та знищення, обов'язок виконувати правила паспортної системи, правила дорожнього руху, виконувати законні вимоги органів державного управління тощо. До другої підгрупи він пропонував зараховувати обов'язки надавати відповідним органам управління і посадовим особам документи, які посвідчують наявність того або іншого суб'єктивного права (наприклад, права на керування автомобілем), дотримуватися правил користування об'єктами власності (наприклад, правила користування бібліотеками) або державними послугами (наприклад, правила користування міським транспортом) та інші [9].

Що ж до сучасних авторів, то розмова про класифікацію обов'язків громадян розвивається у декількох напрямках. Так, одні автори, ведучи мову про систему обов'язків громадян, ухиляються від зведення їх до певних груп, зупиняючись лише на їх перерахуванні. Наприклад, М.Ю. Петрюк наголошує на існуванні наступних обов'язків громадян: дотримуватися Конституції та законів; сплачувати встановлені податки та збори; берегти природу та навколишнє природне середовище, бережно відноситися до природних багатств; захищати Вітчизну [4]. Зазначений підхід розділяють і інші автори, які до названих обов'язків зараховують також обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття; обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про

своїх непрацездатних дітей; обов'язок не допускати зловживання монополієм становленням на ринку; обов'язок шанування державних символів України; обов'язок подавати щорічно до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про особистий майновий стан та доходи за минулий рік [3; 10, с.199].

Натомість інші вчені все-таки вдаються до групування обов'язків громадян. У зв'язку з цим, пропонується розрізняти абсолютні та відносні обов'язки громадян. Абсолютні не залежать від якихось конкретних умов, вони безумовні, покладаються на кожного (наприклад, дотримання законів, сплата встановлених податків тощо). Відносні обов'язки виникають з правомірних дій, спрямованих на набуття прав та користування ними (наприклад, обов'язок власника автомобіля сплачувати податки тощо). Проте, відносні обов'язки можуть бути породжені також і неправомірними діями, наприклад вчиненням правопорушення (обов'язок нести відповідальність) [11, с.126].

Разом з цим відмітимо, що теорія абсолютних та відносних обов'язків підтримується не усіма науковцями. Зокрема, А.П. Коренєв вважає, що усі обов'язки громадян є абсолютними, оскільки держава покладає на громадян лише ті обов'язки, які можуть бути виконаними. Ці обов'язки, на його думку, носять соціальний характер, їх виконання відповідає інтересам суспільства, сприяє вирішенню завдань державою. Виходячи з цього вчений пропонує поділяти обов'язки залежно від способів виконання обов'язків. За цією ознакою обов'язки поділяються на ті, що виконуються через активні дії та, ті, що виконуються шляхом утримання від дій, заборонених нормами права [12, с.71].

У літературі висловлюється також і така точка зору, відповідно до якої вважається, що обов'язки громадян може бути поділено залежно від юридичного змісту норм, які їх закріплюють. Як наслідок, наголошується на існуванні процесуальних та матеріальних обов'язків. При цьому відмітимо, що кожна з

названих груп обов'язків може набувати ще й подальшого дроблення, яке здійснюватиметься залежно від галузевої приналежності конкретної процесуальної та матеріальної норми. Виходячи з цього, можливо вести мову про існування, наприклад, адміністративно-матеріальних та адміністративно-процесуальних обов'язків, де, скажімо, під останніми розуміється встановлювана державою, органами місцевого самоврядування, а у визначених законодавством випадках – і іншими суб'єктами, зафіксована у джерелах адміністративно-процесуального права міра необхідної, належної поведінки громадян в інтересах держави, суспільства та особистих інтересів громадян [13, с.72].

Роблячи висновок з викладеного, необхідно відмітити, що на сьогоднішній день в українській науці та законодавстві мають місце тенденції, пов'язані з недостатньою увагою до проблеми аналізу та нормативного закріплення обов'язків громадян. Зазначена тенденція, на нашу думку, пов'язана з тим, що протягом останнього століття у світі та декількох десятиріч в Україні мала місце ситуація, коли на перше місце виносилися права, свободи та законні інтереси приватних осіб. Це було обумовлено процесами розбудови правової державності, головним елементом якої завжди визнавалася наявність у її громадян розгалуженої системи прав, свобод та законних інтересів. Проте, на сьогодні у більшості країн світу названі реформи закінчено, що, однак, не призвело до вирівнювання системи прав та системи обов'язків приватних осіб. Безумовно, ми не ведемо мову про необхідність повного урівноваження прав та обов'язків приватних осіб, проте висловлюємося за необхідність їх більш чіткого визначення та закріплення на рівні нормативних актів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Конституційне право України : підруч-

ник / за ред. Ю. М. Тоди́ки, В. С. Журавсько-го. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.

3. Гіда Є. О. Поняття і загальна характеристика прав, свобод і обов'язків громадян України / Є. О. Гіда // Вісник Луганськ. акад. внутр. справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2005. – № 2. – С. 22-30.

4. Петрюк М. Ю. Конституционные обязанности / М. Ю. Петрюк // Вестник Московск. ун-та МВД России. – 2006. – № 4. – С. 21-22.

5. Білокурська О. Щодо поняття конституційних обов'язків / О. Білокурська // Право України. – 2004. – № 10. – С. 85-88.

6. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 229 с.

7. Бородин І. Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина: дис. ... доктора юрид. наук / Бородин І. Л. - Х., 2004. – 405 с.

8. Елистратов А. Должностное лицо и

гражданин / А. Елистратов // Вопросы административного права. - Книга I. - М., 1916. – С. 76-89.

9. Петров Г. И. Административная правосубъектность граждан СССР / Г. И. Петров // Известия вузов. Правоведение. – 1975. – № 1. – С. 24-31.

10. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). – К. : Вид-во «Юридична думка», 2004. – 584 с.

11. Административное право России: курс лекций / К. С. Бельский и др. ; под ред. Н. Ю. Хамановой. – М. : ТК Велди, Изд-во Проспект, 2008. – 704 с.

12. Коренев А. П. Административное право России : учебник. В 3-х частях. Часть I. - М. : МЮИ МВД России, Изд-во «Щит-М», 1999. – 280 с.

13. Бандурка А. М. Административный процесс : учебник / А. М. Бандурка, Н. М. Тищенко. – Харьков : Изд-во НУВД, 2001. – 353 с.

Сирота Д. І. Обов'язки громадян як один з центральних елементів їх правового статусу / Д. І. Сирота // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 389–393 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09cdiipr.pdf>

Визначаються поняття, характерні риси обов'язків громадян як центрального елементу правового статусу останніх, а також наводиться їх класифікація.

Сирота Д.И. Обязанности граждан как один из центральных элементов их правового статуса

Определяются понятие, характерные черты обязанностей граждан как центрального элемента правового статуса последних, а также приводится их классификация.

Sirota D.I. Duty of Citizens as One of the Central Elements of Their Legal Status

The concept, characteristic features of duties of citizens as central element of a legal status of the last are defined, and also their classification is resulted.